

De invloed van de Bijbel op de westerse beschaving (2)

Leerhuis 8 december 2022

Vishal Mangalwadi, *The Book That Made Your World*

Lijken complotdenkers op gelovigen? (vervolg)

Rik Peels en Kees van der Kooi zien grote verschillen, o.a. dat het geloof tot positieve dingen heeft geleid (universiteiten, ziekenhuizen, armenzorg, mensenrechten), terwijl complotdenken juist polarisatie, racisme en geweld oplevert. Godsgeloof geeft ook aanknopingspunten om je in te zetten voor een betere wereld (*Trouw*, 4 nov 22).

Maarten van Boekel (godsdienstwetenschapper) is het daar niet mee eens (*Trouw*, 12 nov 22).

Volgens hem vonden onze voorouders een verklaring voor bedreigende natuurverschijnselen en de aanwezigheid van niet-vredelievende nabuurstammen in het bestaan en het gedrag van goden.

Hun onzekerheden en angsten plaatsten ze in het perspectief van de altijd maar doorgaande strijd tussen naijverige goden; de strijd tussen God en de satan; de strijd tussen goed en kwaad.

Complotdenkers doen dat ook. Ze overtuigen elkaar dat ze weet hebben van de plannen van het WEF met 'de grote Reset'. Zij delen hun angsten en staan er niet meer alleen voor, en menen de volle waarheid te kennen.

Gelovigen denken ook de volle waarheid in pacht te hebben. Het aangaan van een dialoog met orthodoxe gelovigen en complotdenkers is daarom even moeilijk.

En het geloof heeft toch ook catastrofale gevolgen gehad? Zou de Holocaust ook hebben plaats gevonden als de christenen niet eeuwenlang de Joden hadden verketterd? Christenen hebben slavernij en apartheid lang verdedigd.

VRAAG: Heeft Maarten van Boekel hier een punt?

Menselijkheid: Wat is de grootste ontdekking van het Westen?

4: <https://www.youtube.com/watch?v=0MTR-v6D27Q>

'The West's Big Secret'

Hoe kan het dat het Westen zo'n ontwikkeling doormaakte terwijl de rest van de wereld stagneerde?

Voorbeeld: de ouders van het meisje Sheela laten haar bewust doodgaan, ondanks twee reddingspogingen. Ze hadden al een dochter die voor hun zonen kon zorgen en kon schoonmaken en koken. Een tweede dochter was een onnodige last. Ze wilden haar ook een zwaar leven besparen als een ongewenst kind in haar kaste en cultuur. Uit diep medelijden hebben ze een vroeg einde gemaakt aan haar lijden.

Boeddhisme: 'life is empty'. Hindoeïsme: reïncarnatie en *Brahma* (het universele zelf).

Deze begrippen houden in dat individualiteit een illusie is, en dat redding vraagt om het opgaan van je individuele bewustzijn in een universeel bewustzijn of God. Er is sprake van fatalisme, en het bestrijden van armoede betekent dat ook het fatalisme bestreden moet worden. Daarom is het kennen van God noodzakelijk om te weten wie de mens is.

De noties van menselijke waardigheid en rechten kwamen India binnen via het christelijke onderwijs.

Hoe kwam het dat de visie van het Westen op de mens zo totaal anders werd dan alle andere visies?

Europa was allang christelijk voor 1500 nC, maar het wereldbeeld werd niet direct bijbels. De visie op de mens werd lang beïnvloed door het voor-christelijke heidendom, de grieks-romeinse kosmologie en het fatalisme van de islam.

Heidenen aanbaden geesten, halfgoden en goden. Grieken geloofden dat alles in de kosmos vastlag, en dat zelfs de hoogste God de loop van de geschiedenis niet kon veranderen. Samen met het islamitisch fatalisme zorgden deze visies ervoor dat de middeleeuwse mens zichzelf zag als een hulpeloos schepsel dat in angst leefde voor bekende en onbekende krachten.

Mangalwadi leerde van zijn professoren dat het idee van de menselijke waardigheid uit de griekse oudheid stamde, terwijl het humanisme dat idee in werkelijkheid aan de Bijbel ontleende.

De leer van de schepping uit het niets betekent dat God geen onderdeel is van de kosmos – niet van de wereld van de ideeën en niet van de materiële wereld. God is vrij, niet gebonden door de wereld van al langer bestaande ideeën of materie. En omdat de mens als Gods evenbeeld is gemaakt, moet de mens ook wel vrij zijn.

Waarom maakte islamitische geleerden het idee van menselijke waardigheid niet tot een aspect van de islamitische cultuur?

Omdat de Renaissance hun visie op de mens niet alleen ontleenden aan het bijbelse verhaal van de schepping van de mens, maar vooral aan het bijbelse onderwijs over de menswording van Christus.

De incarnatie was geen schending van Gods waardigheid, maar het ultieme bewijs van de waardigheid van de mens. Van de mogelijkheid van de redding van de mens. Mensen kunnen vrienden en kinderen van God zijn.

Omdat de islamitische beschaving niet de waarde en de waardigheid van mensen zag, ontwikkelde het niet de volle potentie van zijn mensen.

De mensen moesten het doen zonder de fundamentele rechten en vrijheden waardoor het Westen de islamitische beschaving achter zich liet.

De incarnatie is een van de theologische funderingen van de waardigheid en uitnemendheid van de mens.

Het was de bijbelse visie op hoe de mens geschapen was, en waartoe hij gered was, die de algemene opinie in het Westen was.

Het Westen werd menselijk omdat de oorspronkelijke humanisten geloofden dat Christus' menswording en dood lieten zien hoeveel een mens waard is. Maar nu het Westen zijn ziel verworpen heeft, heeft het geen andere optie dan de menselijke individualiteit en waardigheid zien als een illusie, net als Sheela's ouders deden.

Stelling: 'Het kennen van God is noodzakelijk om te weten wie de mens is.'

Stelling: Nu het Westen zijn (christelijke) ziel verworpen heeft, heeft het geen andere optie dan de menselijke individualiteit en waardigheid zien als een illusie.

Rationaliteit: hoe werd het Westen een denkende beschaving?

Volgens E. Haldeman-Julius (1889-1951) is de Bijbel onlogisch en irrationeel, vol met absurditeiten en tegenstellingen.

Velen in het westen verwerpen net als atheïsten zoals Haldeman-Julius het geloof in een rationele Schepper.

Mangalwadi noemt als voorbeeld *Transcendental Meditation*. Daarbij gaat het om het steeds langer reciteren van een mantra. De betekenis van die mantra is onbelangrijk. Het gaat niet om het kennen van de waarheid, maar het zuiveren van je geest van alle rationele gedachten. Het gaat erom uit te stijgen boven (*transcend*) het denken.

Het denken moet stoppen en de geest moet tot zwijgen worden gebracht omdat de wortel van het bestaan niet *logos*, het rationele woord, is, maar *Avidhya*, onwetendheid.

Hindoeïstische goeroes gebruiken logica om de logica te vernietigen. Want 'schepping', inclusief rationaliteit, is een product van kosmische illusie, *maya*.

Vaak wordt gezegd dat rationaliteit van de Grieken afkomstig is. Inderdaad komt het idee van *logos* bij de Grieken vandaan, al van vóór Socrates. Maar het ging al mis met de Sofisten, die de logica gebruikten voor politieke manipulatie. Als schijnbaar logische argumenten leiden tot tegengestelde conclusies, waarom zou je de logica nog vertrouwen? Dat leidde tot scepticisme en mysticisme. Omdat ze geen rationele God hadden die de waarheid communiceert, gaven ze hun concept van *logos* en hun geloof in de rede op.

Philo van Alexandrië leerde uit de Hebreeuwse Schrift dat *logos* of wijsheid onderdeel is van het wezen en de natuur van God. Hij zag de *logos* als iets dat uit God voortkomt, dat los van God staat, maar tegelijk God genoemd wordt, en aan God gelijk is.

Johannes ziet Jezus als de *logos*, het woord, van God. Door Jezus leert hij dat de ultieme werkelijkheid niet stilte is (zoals voor de hindoes), maar *logos*, woord.

Als God Waarheid is, als hij tot ons kan spreken in rationeel begrijpelijke woorden, dan is de menselijke rationaliteit heel belangrijk.

De manier om de waarheid te kennen is het ontwikkelen van ons verstand en het mediteren over Gods Woord. Deze theologische veronderstellingen vormen het DNA van de westerse beschaving.

De Joden hadden een lineaire kijk op de geschiedenis. Tijd is echt, want God treedt op in de tijd (bijvoorbeeld in de uittocht uit Egypte). Tijd is dus niet cyclisch (Platonisme, gnosticisme) of een illusie (in het Indiase denken).

Volgens Johannes is het goed nieuws dat het eeuwige Woord de geschiedenis binnenkwam.

Augustinus: ons verstand is Gods meest kostbare geschenk aan ons. Door onze geest kunnen we Gods evenbeeld zijn, hem kennen en hem liefhebben.

De kerk steunde het idee van de *logos* omdat de Bijbel een basis geeft voor rationaliteit: de *logos* is de geschiedenis binnengekomen en mens geworden.

Augustinus was zo onder de indruk van de geldende regels voor de logica, dat ze volgens hem niet door de mens bedacht kunnen zijn. 'Ze staan geschreven in de blijvende en door God ingestelde rationaliteit van het universum.'

Nadat de Grieken de rationaliteit hadden opgegeven, werd zij gered omdat de Bijbel leert dat eeuwig leven is: God en Jezus Christus kennen. Omdat in Jezus 'alle schatten van wijsheid en kennis verborgen liggen' (Kolossenzen 2:3).

Johannes van Damascus (ong. 676-749) leerde dat het orthodoxe, bijbelse christendom een religie van rationaliteit was. 'Kennis is het licht voor de rationele ziel. Het tegendeel, onwetendheid, is duisternis.'

Tot de 16^e eeuw waren de Europeanen bijgelovig. De kerk was vaak de belangrijkste bron van deze irrationaliteit (de verering van relikwieën, aflaathandel).

De vertaling van de Bijbel in de eigen talen gaf de mensen toegang tot het Woord van God zelf. Het gezag daarvan was veel groter dan het gezag van kerk en staat. Er ontstond een intellectuele revolutie van onderaf.

Toen de Engelsen logica begonnen te gebruiken bij het uitleggen van de Bijbel, ontwikkelden ze een vaardigheid die hun land in de voorhoede bracht van de wereldpolitiek, economie en het denken.

Waarom zijn protestantse landen als Engeland en Nederland katholieke landen voorbijgestreefd? Met name door de bijzondere relatie tussen bijbelse spiritualiteit en intellectuele ontplooiing.

De geestelijke opwekkingen van de 18^e eeuw leidden tot een massale 'opwekking' van het denken. Bijbelse opwekking zorgden voor een enorme honger naar kennis van de waarheid, en daardoor werden protestantse landen uit de armoede getild die er wereldwijd was.

Vaardigheid, behendigheid en nadenken maken het verschil tussen armoede en welvaart. Het rationele gebruik van tijd, werkkraft, beschikbare bronnen en kapitaal is net zo belangrijk. Het was de Bijbel die de morele houding vormde van de landen die protestant werden en functioneerde als de motor voor de wereldwijde ontwikkeling.

Katholieke landen, zoals Argentinië, bleven lange tijd achter omdat ze niet-katholieke Europeanen buiten de deur hielden.

Volgens Mangalwadi is er de laatste decennia sprake van 'the closing of the American mind.' De Indiase Osho Rajneesh was een belangrijke promotor van het anti-intellectualisme in Amerika. Hij benadrukte het nihilisme van Kurt Cobain, en het boeddhistische idee dat woorden niks te maken hebben met de waarheid. Dat de ultieme werkelijkheid Stilte is, *Shoonyta*, Leegte of Niets.

Volgens Rajneesh is religie een proces dat het denken achter zich wil laten, dat het punt wil bereiken dat er in de geest geen denken meer is. Rajneesh is vergeten, maar zijn gedachten leven voort. Mangalwadi geeft het voorbeeld van 'The Da Vinci Code' van Dan Brown. Dat boek laat zien dat de kennis van de waarheid niet via woorden en de geest komt, maar 'but through sex ritualized with Gnostic mumbo-jumbo.'

Vraag

Leidt de achteruitgang van het christelijk geloof tot het verlies van de rationaliteit, zoals Mangalwadi lijkt te beweren?

Is het niet mogelijk dat de mensheid wél de erfenis van het christendom vasthoudt, terwijl het christelijk geloof zelf steeds meer afneemt?

Technologie: waarom kwam die tot ontwikkeling door de monniken?

Zie: <https://www.youtube.com/watch?v=vLqr52sND0Q>

Why Monks Created Technology

Revolutie: waardoor werden vertalers wereldveranderaars?

In de Reformatie werd het gezag van de Paus vervangen door het gezag van de Bijbel.

De volgelingen van Jezus zochten Gods koninkrijk, een koninkrijk dat zijn legitimatie niet ontleende aan het zwaard, de filosofie of mythen, maar aan de waarheid. Hun toewijding aan de waarheid verbood hen goddelijkheid aan de keizer toe te schrijven of het gebruik van bruto geweld.

Toen het Romeinse rijk ten onder ging, kregen de RK kerk en de Paus veel macht. Zij gebruikten die macht niet om het volk van God te onderwijzen, maar om zelfs geleerde mensen onwetend te houden m.b.t de Bijbel.

In de tijd van William Tyndale (1494-1536) draaide het in Christus' kerk niet meer om christelijke vroomheid, maar om de macht van de katholieke kerk.

Mensen volgden de Reformatoren omdat dezen niet zichzelf promootten. Zij waren geleerde en gelovige mensen die hun leven riskeerden voor het algemeen belang, inclusief het belang van de kerk.

(executie door verwurging en verbranding in Vilvoorde)

Reformatoren als John Wycliffe(1330-1384) waren revolutionairen omdat zij een fundamentele verandering doorvoerden – de Bijbel was belangrijker dan mensen, inclusief de Paus.

De sociale implicaties van de bijbelvertaling van Wycliffe e.a. zijn enorm. Daarom werd hij ‘the Reformation’s Morning Star’ genoemd. De bijbelvertalingen zorgden voor het ontstaan van de modern wereld.

(Stierf door beroerte, later alsnog opgegraven en verbrand)

De Bijbel is volgens Mangalwadi een filosofie van vrijheid. Het verschilt enorm van de speculaties van de filosofen en wijzen in India, die leerden dat vanwege een slecht karma in vorige levens mensen moesten lijden in onwetendheid, armoede, en machteloosheid. De bijbelvertalers begonnen met wat Marxisten later probeerden na te doen – de schepping van een klasseloze maatschappij.

Doordat Wycliffe anderen aanmoedigde de Bijbel in het Engels te vertalen, kon iedereen de Bijbel lezen en oordelen over de levensstijl en de leer van de Middeleeuwse kerk. Die gedachte alleen al joeg de zelfgenoegzame leiders van de kerk enorme schrik aan.

Sommige mensen kijken neer op de Reformatoren, maar koesteren het idee van gelijkheid. Zij beseffen niet dat de Reformatoren hun leven gaven om het bijbelse idee van gelijkheid een basisprincipe van de moderne wereld te maken.

Vandaag vinden we het normaal dat het opkomen voor de mensen in de marge een goede zaak is. In het Engeland van Wycliffe was het idee om eenvoudige boeren dezelfde status als de adel te geven ronduit weerzinwekkend.

Wycliffe gebruikte de leer van de uitverkiezing om te bewijzen dat niet de kerk, maar God mensen uitkiest om gered te worden. Het zou zelfs zo kunnen zijn dat de Paus niet uitverkoren is en gered wordt!

Zijn afwijzing van de transsubstantiatie beroofde de priesters van hun magische kracht om brood en wijn te veranderen in het lichaam en bloed van Christus.

Wycliffe kreeg de schuld van de boerenopstand in 1381. Engels was de taal van de boeren, de eenvoudige mensen. De vertaling van de Bijbel in het Engels was een bedreiging voor de klassemaatschappij.

Wycliffe begon de Bijbel te vertalen in het Engels vanwege zijn toewijding aan de waarheid, niet voor zijn carrière of vanwege politieke correctheid.

Erasmus (1466-1536) had alles gelezen wat er te lezen valt, maar hij vond geen ander boek dat voor reformatie en vrede kon zorgen dan de Bijbel. De Bijbel moest vertaald worden en toegankelijk worden voor boeren en zelfs voor vrouwen.

Erasmus maakte een nieuwe Latijnse vertaling van de Bijbel, en de oproep van Johannes de Doper tot bekering vertaalde hij anders dan daarvoor: niet 'doe boete' (dmv pelgrimages, aflaten, biechten e.d.), maar 'heb berouw'. Dit kleine verschil zou de structuur van de middeleeuwse religiositeit ingrijpend veranderen.

De bisschoppen zagen de bijbelvertaling van William Tyndale als bedreiging omdat de macht bij de kerkleiders vandaan gehaald werd en aan de mensen werd gegeven. Het betekende dat de Rooms-katholieke hiërarchie meer Romeins was dan christelijk.

Voorbeeld: Tyndale vertaalde *ekklēsia* bewust niet als 'kerk', maar als 'vergadering', 'gemeente'.

Tyndale gebruikte het woord 'priester' alleen voor Oudtestamentische priesters. Christelijke leiders waren 'presbyters', pastors, herders, oudsten of bisschoppen, die hun gezag ontleenden aan de gemeente, niet aan een kerkelijke hiërarchie.

'Tyndale's words shaped the language of Shakespeare, sparked revolutions in England and America, democratized nations, and ushered in a new civilization where right became superior to might.'

‘De Bijbel blijft een bedreiging voor hen die het menselijke gezag boven dat van God stellen. Voor hen die onderdrukkende culturen, gebaseerd op leugen en zonde, in stand willen houden.’

‘De Bijbel claimt Gods Woord te zijn. En dat houdt in dat woorden, waarden en overtuigingen schadelijk zijn voor ons als zij niet in overeenstemming zijn met wat volgens onze hemelse Vader waar is en goed.’

Vraag:

Hoe komt het dat een boek dat zoveel invloed heeft gehad op de cultuur, vandaag zo’n slechte naam heeft?

Esther van Fenema, *Het verlaten individu*

‘Toen we de baleinen uit de samenleving trokken en het individu bevrijdden uit allerlei groepsverbanden hoopten we zelf de rol van God in te nemen. Als ‘God’ hebben we overal recht op en bepalen we zelf de grenzen. De paradox is dat we deze verantwoordelijkheid helemaal niet aankunnen en kwetsbaar zijn geworden. We verwachten de beloning en de verlossing van buiten, maar God heeft ons verlaten.’

‘De keuze om onszelf als God te zien en te denken dat we overal recht op hebben, zonder de bijbehorende verantwoordelijkheid te nemen: dat maakt ons zondig.’

‘Zonder natuurlijke begrenzing zou je kunnen stellen dat we zondig van aard zijn. Door de eeuwen heen werden de gevolgen van de hoofdzonden begrensd door de morele kaders van de groep.’

‘Onze driften hebben nu vrij spel en worden niet of nauwelijks meer begrensd door groepsstructuren, wat leidt tot een vorm van verwaarlozing waardoor chaos en destructie ontstaan en uiteindelijk de leegte overblijft. De hoofdzonden die vrij spel hebben gekregen en ons onbegrensd saboteren, terwijl ze worden verpakt als vrijheid, voorspoed en vooruitgang.’

‘Het begrip God staat voor ‘het hogere’ dat ons disciplineert en het gemeenschappelijke doel of verhaal vormt dat overstijgt en waarvoor we willen leven of sterven.’

‘Het verlaten individu is een persoonlijke zoektocht naar het antwoord op de vraag waarom we zijn geworden wie we nu zijn. Ik gebruik mijn ervaring als psychiater, de wijsheid en schoonheid van de Bijbel en onze cultuur om te doorgronden waar we met elkaar de verkeerde afslag hebben genomen en onze handleiding hebben verwaarloosd.’

(Over hoogmoed:) Wij moeten onze grenzen continu opnieuw definiëren en zelf ‘de wacht lopen’, omdat niemand ons meer beschermt. Vóór de zondeval kenden Adam en Eva ‘de waarheid’ niet en hadden ze geen notie van goed en kwaad. Door het eten van de appel gingen hun ogen open en werden ze door deze kennis gelijk aan God. Het kennen van goed en kwaad scheidt verantwoordelijkheden waardoor het leven complexer wordt. De mens van nu herhaalt het Lucifer-motief op aarde doordat hij God denkt te zijn, met alle kennis van goed en kwaad, maar niet in staat is om ‘de weelde’ van die kennis te dragen.’

‘De Bijbel is expliciet over de wetmatigheid die gepaard gaat met hoogmoed. Het Bijbelboek Mattheus citeert Jezus: ‘En wie zichzelf zal verhogen, zal vernederd worden.’

N.a.v. Icarus

‘Als hoogmoedigen van nu respecteren we de natuur en haar wetmatigheden onvoldoende. We gebruiken haar al naar gelang het ons uitkomt. De vraag is of we de gevolgen van ons gedrag als ‘straf’ moeten zien of dat het de onverbiddelijke consequenties zijn van de natuur die niet met zich laat spotten.’

‘Het individu van nu heeft zich opgeblazen tot goddelijke proporties en heeft zijn handen vol aan het maskeren van innerlijke kwetsbaarheid.’

‘We realiseren ons niet meer dat geluk uitsluitend een ‘bijwerking’ kan zijn van zingeving en dat je al dankbaar mag zijn als je over het algemeen tevreden kunt zijn.’

‘Hoe meer je streeft, hoe ongelukkiger je bent. In de psychologie wordt dat de toxicity of positivity genoemd, de giftigheid van het streven naar positiviteit.’

Dirk de Wachter (in: *De kunst van het ongelukkig zijn*)

‘We willen het paradijs hier en nu maken, sinds de meesten ervan overtuigd zijn dat er na dit aardse leven geen paradijs meer wacht.’

Van Fenema over opvoeding: ‘Als je niet leert, zoals in de dierenwereld, dat er absolute grenzen bestaan, dan dalen je overlevingskansen als het echt spannend wordt. ‘Straf je zoon, voordat het te laat is. Maar zorg ervoor dat je niet zo ver gaat dat je hem doodt,’ adviseert het Bijbelboek Spreuken.’

‘We zijn dwalende narcisten die wel de lusten maar niet de lasten van het God zijn willen dragen. Wel de maakbaarheid maar niet de zorgzaamheid. Wel overal recht op hebben maar geen verantwoordelijkheid dragen. We roepen stoer dat er geen grenzen zijn, maar de chaos kunnen we niet aan.’

‘Het loslaten van religie of in het algemeen de groep gaf de slang opnieuw ruimte om ons te verleiden. De boodschap die de slang van nu influistert is gevaarlijker dan ooit: er bestaat geen goed en kwaad, alles wat jij doet is goed want je bent zelf God. Het gevolg is dat iedereen zelf bepaalt wat goed voor hem is en we elkaar steeds verder loslaten.’

(Over luiheid, de 2^e hoofdzonde:) 'Luiheid, nalatigheid of onverschilligheid: de Bijbel veroordeelt deze hoofdzonde streng en waarschuwt voor armoede, honger, teloorgang en het mislopen van 'geluk', verlossing of beloning. Tussen de regels door valt te lezen dat het eigenlijk over een fundamenteel gebrek aan liefde voor God en je naasten gaat, waardoor je de verbinding met het Hogere en de ander verliest.'

Volgens Blaise Pascal is de mens veel te veel op zoek naar afleiding voor de verveling (volgens hem een natuurlijke toestand van de mens), terwijl die afleiding (zoals biljarten, Netflix-series) niet meer is dan de illusie van geluk. 'De echte oplossing voor verveling en het vinden van geluk lag volgens Pascal in een herwonnen geloof in God.'

Dirk de Wachter, psychiater

(Nederlands Dagblad, 3 december 2022)

‘Hoop is: wachten zonder verwachting. Zonder hoop geen herstel. Hoop is: de ander die blijft, ook als er medisch geen verbetering meer zal volgen. Je kunt hoopvol sterven, zelfs zonder hemel, als anderen zich jou zullen herinneren als liefdevol mens. Dan blijf je aanwezig in dit leven. Mijn vrouw, mijn kinderen, mijn patiënten – hoe zullen ze aan mij terugdenken? Ik hoop als liefdevolle man.’

‘Ik ben opgevoed met de Bijbel, daarvan doordeesemd. Vandaar mijn liefde voor Bach en voor Leonard Cohen, wiens taal is doordrongen van de Bijbel.’

‘Ik ben een modern, wetenschappelijk denkend, seculier mens. Ik heb de hemel en de personificatie van een God niet meer in mij. Toch behoor ik niet tot de mensen die menen dat we met de secularisering de top van de menselijke evolutie meemaken. Ik ben een christelijke non-theïst. Met een spinozaans idee over goddelijkheid: het mysterie van de kosmos en de natuur die we niet begrijpen. Dat spirituele heeft de mens nodig.’

‘We creëren hier een hemel en dat gaat niet. Tegenover dat paradijs staat een bijna eindeloze vraag naar psychische hulp.’

‘Ik koester zorgzaamheid, barmhartigheid, medemenselijkheid. Laat al die christelijke waarden die gedurende 2000 jaar zijn uitgedragen niet verloren gaan met het verlaten van het geloof in een persoonlijke God. Dat is mijn – bijna apostolische – missie.’

‘Zullen die [christelijke] waarden voldoende diepgang houden als je ze loskoppelt van een levende God? Ik weet het niet, het is een uitdaging voor deze tijd. Gaan ze verloren, dan zou dat verschrikkelijk zijn. Ik hoop op een humanisme dat ook zonder Godsgeloof zelfoverstijgend kan zijn. Jonge mensen geven mij hoop. Al hebben zij, anders dan ik, zelfs geen christelijke wortels meer, ze zetten zich vol overtuiging in voor de planeet en de zorgzame omgang met elkaar.’